

УДК 349.41 (477) (091)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ НА ОСНОВІ ІНСТИТУТУ ВАКУФУ

Ванісв Е.С., здобувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. І. Франка

Актуальність теми. Кримському ханству як одній з держав, що колись існували на території сучасної України, не приділено достатньої уваги у сучасній історично-правовій літературі. Існує достатньо історичної літератури, проте в ній не розглядаються особливості юридичних механізмів, якими регулювалися суспільні відносини у ханстві. На нашу думку, вивчення досвіду правового регулювання у Кримському ханстві, що відбувалося на засадах мусульманського права, допоможе у процесі розбудови правової держави у нашій країні.

Стан дослідження теми. В сучасній українській історично-правовій літературі майже немає робіт, що присвячені розгляданню інституту вакуфу у якості одного з юридичних механізмів, що використовувалися у Кримському ханстві при регулюванні суспільних відносин у сфері земельного права. У роботах дорадянського часу окремими російськими авторами було зроблено спробу розгляду цього інституту. Так, ми можемо згадати праці вчених Ф. Лашкова «Історичний опис кримськотатарського землеволодіння» та Г. Р. Блюменфельда «Кримськотатарське землеволодіння (історично-правовий опис)», В.Ф. Мухіна «Опис магометанського права спадкування». Однак, їх аналіз не є повним, окрім того, він вже застарілий за часом. У нашій роботі аналіз правового регулювання у сфері інституту вакуфу зроблено, з одного боку, із врахуванням особливостей та специфіки, притаманних мусульманському праву як юридичному феномену, з іншого боку – з позицій сучасного погляду на право. Крім того, у роботах сучасних російських авторів, присвячених розгляду мусульманського права, наприклад, праці відомого дослідника Л. Р. Сюккіяйнена «Мусульманське право» з-поміж іншого аналізується й інститут вакуфу, але такий аналіз робиться без пов'язання із державою Кримського ханства, де втілення у життя інституту вакуфу мало низку особливостей. Нарешті, питання інституту вакуфу розкриваються у працях східних авторів, переважно – арабських. Серед них фундаментальною є робота Б. Маргінані «Хідоя». Однак, в них вакуф розглядається у якості соціально-правового феномену, робиться його тлумачення у межах ісламського вчення, але без врахування тієї специфіки, якої цей цікавий інститут міг набути у різних країнах.

Мета роботи. Розкрити та проаналізувати механізми правового регулювання земельних відносин у Кримському ханстві на основі інституту вакуфу, що відбувалися на засадах мусульманського права.

Головними джерелами права, що діяли у Криму, були Коран та Сунна. Право Кримського ханства мало низку особливостей, що відображали як дух часу, так й специфіку ісламської держави. У першу чергу, воно не було систематизованим та кодифікованим. Його відмінною рисою була багатфункціональність норм Корану, як головного джерела права, що несли у собі чимале навантаження. Окрім регулювання духовного життя мусульман, вони регламентували також і юридичну, соціальну та зовнішньополітичну сторони життя держави та її мешканців. У цьому зв'язку А. Ф. Шебанов називає положення мусульманського права «релігійно-юридичними нормами» [1; 4-5]. Це відобразилось й на правових нормах, які неможливо розглядати у чистому вигляді, без врахування їх релігійної та соціально-побутової функції. При цьому, звісно, неможливо й не погодитися з думкою Л. Р. Сюккіяйнена, що «специфіку мусульманського права не можна розкрити, вказавши тільки на його тісний зв'язок із мусульманською релігією та мораллю» [2; 13]. Така ситуація знайшла свій прояв у появі багатьох цікавих інститутів, притаманних виключно мусульманському праву, що прижилися у Кримському ханстві й, на наш погляд, які мають інтерес для сучасного українського права.

Одним з таких інститутів був вакуф. На нашу думку, він дуже тісно межує із вченням про зекят, разом вони є складовими частинами ісламу, що включає в себе й правовий елемент. Зупинимося докладніше на земельно-правовому регламентуванні, що здійснювалося у Кримському ханстві при регулюванні відносин у сфері інституту вакуфу. В літературі існує багато визначень вакуфу. Ймовірно, його правовою основою є хадис 1141 гл. 4 Кн. 57 Аль-Бухарі: «Віддавай, (але з такою умовою, щоб) його (майно - авт.) основу неможна було б ані продати, ані подарувати, ані залишити у спадок» [3; 454-455]. За «Хідоею», вакуф у первинному розумінні означає «утримання». На мові закону (за Абу Ханіфою) цим терміном визначається присвячення якого-небудь предмету якій-небудь меті таким чином, що особа, якій первинно належав цей предмет, зберігає на нього права власності, й лише користування цим предметом йде на які-небудь благочинні справи у вигляді ніби-то позики [4; 532]. За Мультекою та Хідайстом можна визначити наступні риси, притаманні цьому інституту:

- 1) Вакуф – такий вид рухомої та нерухомої власності, який зберігає за собою одне лише право користування, право ж володіння й розпорядження такою власністю іммобілізовано;
- 2) Мета заснування вакуфу – сприяти певній богоугодній, або благодійній справі. На кошти вакуфів звичайно утримуються мечеті, монастирі, школи й т.д.;
- 3) Якщо вакуф встановлений, він робиться обов'язковим і невідчужуваним, й складає вже заповідну власність;
- 4) Піклування над вакуфами належить державі, яка призначає від себе особливого мутевеллі, який спостерігає за тим, щоб вакуф залишався у цілості й у той же час приносив прибуток [5; 248].

Так, В. Мухін пише: «вчення про вакуф, за зауваженням професора Нофалі, розв'язує найрозумнішим та найшасливішим чином економічне завдання, поєднують із природньою турботою батьків про майбутнє їх нащадків, тому що воно допускає обертати у вакуф нерухоме майно на користь усіх своїх нащадків, або на користь тільки однієї з гілок із передачою майна, на випадок її припинення, іншій гілці, що пережила першу. Одним з наслідків заснування вакуфу є зміна спадкування, визначеного правилами Корану, тому що засновник вакуфу може визначати особливий порядок спадкування у вакуфному майні, що відрізняється від встановленого у законі. Інститут вакуфу має самостійне значення й особливу юридичну природу. Не будучи ні даруванням, ні заповітом, ні субституцією, ні сервітутом у власному розумінні, вакуф, маючи схожі риси зі всіма названими інститутами, призначений служити для досягнення найрізноманітніших цілей релігійного, суспільного й чисто юридичного характеру. Майно, що перетворене на вакуф, як присвячене Аллахові, не підлягає в принципі конфіскації й зберігається тимчасовими власниками навіть під час політичної боротьби. Майно, що перетворене на вакуф, може бути призначене для усякої богоугодної справи... Заснування вакуфу стає в руках мусульманських юристів могутньою зброєю не тільки для приватної й суспільної благочинності, але й засобом для досягнення усякого роду загальнокорисних цілей» [6; 241-242]. Підсумовуючи відомі йому думки мусульманських юристів, автор вказує, що разом вони формують теорію безповоротності вакуфу [6; 242]. Крім того, він пише, що «Абу-Ханіфа вважав вакуф безоплатною позикою, а Магомет та Абу-Юсуф – безоплатним присвяченням майна Аллахові (абсолютним, безповоротним, тому що поєднується із втратою засновником вакуфу права власності на перетворення на вакуф майно)» [6; 244]. На його думку, «різниця у віросповіданні не служить перешкодою до заснування вакуфу» [6; 259]. ... є недійсним вакуф, що має злочинну мету [6; 262], ... предметом вакуфу може бути як рухоме, так й нерухоме майно» [6; 283]. Г. Блюменфельд у своїй праці, аналізуючи причини появи вакуфу, висловлює наступну думку: оригінальний інститут приватних вакуфів був викликаний до життя своєрідними історичними причинами: невпевненістю приватних власників у міцності свого земельного володіння й необхідністю внаслідок цього звертатися до владного захисту духовенства» [7; 52-53], дає наступне визначення вакуфу: «вакуфом називається договір, шляхом якого власник присвячує своє майно на благочинні цілі на користь відомих осіб та закладів» [7; 31] й далі – «такий договір може бути здійснено тільки з обоюсторонньої згоди сторін: дарителя й обдарованого. Майно, присвячене таким чином, іммобілізується: даритель-власник позбавляється права відчуження, але це право не переходить й до обдарованого; останньому надається тільки право користування прибутками з майна, й те у межах, встановлених відповідним актом. Присвячене майно користується особливим захистом закону. Воно не

підлягає ні конфіскації, ні арешту, ні навіть відповідальності за борги власника. Воно гарантовано від посягнень світських правителів»[7;31]. Хотілось б зазначити, що автор при характеристиці вакуфу повторює розповсюджену помилку, про яку вже було сказано вище: він намагається віднайти підходящу йому аналогію у континентальному праві. Вже було показано, що, згідно хадису, вакуф не є угодою – і не може порівнюватися із даруванням. При даруванні можлива відмова обдарованого від дару, до нього можуть переходити певні зобов'язання, пов'язані із предметом угоди, Аллах же не може відмовитися від свого творіння (яке й так належить йому), й тим паче за нього це не може зробити духовний заклад у особі мечеті. До того ж, Г. Блюменфельд сам вказує на те, що на вакуфне майно розповсюджується особливий правовий режим, що не може трапитися із майном, яке складає предмет дару. Автор розрізняє два види вакуфу: законний (його характеристику ми вже проаналізували) й звичайний (вакуф-адет): «майно оголошується присвяченим, й тому невідчужуваним, але прибутки з нього обертаються на користь синів присвяченого (вакуф-ібн), або його наступних нащадків (вакуф-евлад)»[7;31]. Ф. Лашков дуже тонко підмітив значення інституту вакуфу у суспільно-правовому житті ханства: «встановивши принцип вакуфу, мусульманське законодавство тим самим розв'язало повністю все питання про землеволодіння»[8;1-2]. Він використовує наступну класифікацію вакуфів:

- 1) Духовний (законний);
- 2) Звичайний (приватний):
  - евлад-вакуф (переходить як до чоловіків, так й до жінок);
  - ебнай-вакуф (переходить тільки до чоловіків);
  - ебнай-біюктень-біюк (майно переходить до старшого у роді);
- 3) Змішаний:
  - вакуф із рисами ебнай-вакуфу та евлад-вакуфу;
  - засновник вакуфу надає собі користування вакуфною землею за свого життя, й тільки після його смерті вакуф переходить до нащадків [5;330,334].

Він також відмічає, що «ідеальним власником вакуфу є Бог, який ніби від себе вже віддає вакуф у користування того чи іншого богоугодного закладу»[5;329].

Крім того, існує також й наступне визначення вакуфу: «вакуф - майно, що передане за волевиявленням засновника вакуфу, вакіфа – у безоплатне користування у благодійних цілях» [9;309], а «по питанню належності інституту вакуфу до права особистого статусу серед мусульманських правників немає одностайної думки»[9;90]. Відносно застосування вакуфу Л. В. С. ван дер Берг зазначає: «можна вилучити з торговельного обігу й перетворити на вакуф будь-яку специфіковану річ (айн), яка ні знищується внаслідок застосування, ні зменшується значно у цінності. Подібна річ вважається власністю (мюльк) Аллаха, між тим як та особа, або заклад, на чий користь зроблено вакуф, користується ним, або ж отримує з нього прибутки» [10;122]. Він виділяє наступні вакуфи, якими користуються особи:

- мечеті;
- публічні фонтани;
- караван-сараї (хан);
- мости.[10;122].

Всі вони можуть бути побудовані приватними особами для суспільної користі. Також автор виділяє вакуфи, кінцевою метою яких є користування прибутками з них: землі, вироби або найм яких повинен слугувати для утримання або підтримання відомих закладів[9;122]. Далі він зазначає: «ця юридична дія перекладається приблизно виразом «передати у мертві руки» (main morte), причому... за західними поняттями, право власності над подібним майном також належить закладові»[10;122]. На подібні помилки у проведених аналогіях ми вже вказували, тому більший інтерес викликає наведені ним думки авторитетних ісламських законодавців: так, «Шафії вважає, що ця юридична дія подібна визволенню раба, що проводиться через заяву особи, яка засновує вакуф (вакіфа)», а «Абу Ханіфа гадає, що для цього потрібна фактична передача речі тій особі, на чий користь засновується вакуф. Практичний наслідок різниці проявляється переважно при перетворенні на вакуф нероздільної частини якогось майна, що можливо у першому випадку, й неможливо у другому... Абу Ханіфа вважає, що можна перетворити у вакуф тільки нерухоме майно (акар), а з рухомих речей – тільки зброю та коней»[10;122]. Також автор вказує на наступні практичні особливості застосування цього інституту: «вакуф засновується на користь певного закладу, або особи, або цілого класу відомих осіб, наприклад, бідних. Можна заснувати також вакуф на користь різних осіб, що слідує спадково одна за одною, причому вакуф приймає деяким чином характер спадку, що передається іншому за заповітом... Хоча заснування вакуфу може бути обставлено різними умовами, навіть можна утримати за собою користування річчю впродовж всього свого життя, але не дозволяється ставити заснування вакуфу в залежність від невідомого народженого у майбутньому... Плоди й прибутки з вакуфу, що заснований із метою простого користування ним, повинні бути цілком вживані на підтримання або покращення майна. Що ж до вакуфу, що заснований із тією метою, щоб який-небудь заклад або особа отримували з нього плоди, то прибутки з нього також повинні бути вживані перш за все на підтримання майна, а залишок потім обертається на певну ціль. Ця мета повинна бути не тільки дозволеною, але навіть богоугодною»[10;123].

Л. Р. Сюкіяйнен відмічає, що «інститут вакуфного майна виходить із визнання верховного права власності на таке майно за Аллахом й використання його на релігійно-благодійні цілі»[2;9-10].

Крім того, інститут вакуфу застосовувався й у сфері спадкового права. Так, «вакуф, заснований під час передсмертної хвороби, уподібнювався заповіту»[6;258], причому «різниця у віросповіданні не була перепоною до заснування вакуфу»[6;259]. Ф. Лашков відмічає, що «майже кожний хан залишав після себе вакуф на користь того чи іншого богоугодного закладу»[4;329]. Ю. Кулаковський у своїй роботі також говорить про те, що «Хаджи-Девлет Гірей жертвував чималі кошти на християнські монастирі»[11;124]. Особа, на чий користь засновувався вакуф, у такому випадку називалася мукуфом. Мукуф вправі віддати майно, що знаходиться у його користуванні, у найм, але не на великий строк[6;264]. У Кримському ханстві цей строк переважно складав не більше трьох років. При цьому, враховуючи специфічну природу вакуфу, було б невірним казати про нього як про спадок у повному значенні цього слова. Про це прямо говориться у хадисі 1141 гл. 4 Кн. 57 аль-Бухарі[3;454-455]. Цей факт лише розкриває й підкреслює багатогранність та універсальність дії цього феномену у правовому полі Кримського ханства. У цілому, згідно із Кораном, розподіл спадку у відповідності із нормами мусульманського права відбувався наступним чином: «Чоловікові дістається частка, що рівна частці двох жінок. Якщо всі діти є жіночого роду числом більше двох, то їм належить дві третини того, що він залишив. Якщо ж є всього одна дочка, то їй належить половина. Кожному з батьків належить одна шоста того, що він залишив, якщо у нього є дитина. Якщо ж у нього не має дитини, то йому спадкують батьки, й матері дістається одна третина. Якщо ж у нього є брати, то матері дістається одна шоста... Вам (чоловікам – авт.) належить половина того, що залишили ваші жінки, якщо у них не має дитини. Але якщо у них є дитина, то вам належить чверть того, що вони залишили... якщо у вас є дитина, то їм належить одна восьма того, що ви залишили... Якщо чоловік, або жінка, які залишили спадок, не мають батьків, або дітей, але мають брата чи сестру, то кожному з них дістається одна шоста. Але якщо їх більше, то вони мають рівні права на одну третину»[12;90]. Аналізуючи норми мусульманського спадкового права, М. Ф. Мухін висловлює думку, що «призначити певну частину спадку особам жіночої статі було великим новаторством з боку Магомета»[6;5].

Напевно, можна також говорити про особливий випадок у разі заснування вакуфу на користь духовних закладів інших конфесій. Це не йшло врозріз із вченням ісламу, якщо тільки не супроводжувалося зміною релігії. Розглянувши різні точки зору на природу інституту вакуфу як феномену у суспільно-правовому житті ісламського світу в цілому й Кримського ханства зокрема, виділимо його риси:

- 1) Заснування вакуфу не є юридичною угодою;

2) Вакуф засновується тільки на користь Аллагу у особі духовної установи – мечеті, медресе, або обертається у користування певних осіб. При цьому, різниця у віросповіданні не служить перепорою для заснування вакуфу. Таким чином, він може засновуватися й на користь церков, синагог й т.п. ;

3) Вакуф носить безоплатний, безворотний характер;

4) Заснувати вакуф може тільки законний власник майна;

5) Метою заснування вакуфу є будь-яка благодійна справа. Заснування вакуфу із злочинною метою, у комерційних цілях є незаконним. У такому випадку сторони повертаються у первісний стан, й на таке майно може бути звернено стягнення у відповідності із законом;

6) Після заснування вакуфу всі сторони, крім Аллагу, знаходяться тільки у відношеннях користування вакуфним майном. Воно не може бути подароване, заповідане, продане, або іншим чином відчужене.

Виходячи з вищевикладеного, виокремимо наступних суб'єктів, на яких розповсюджувалося правове регулювання відносин у сфері інституту вакуфу у Кримському ханстві:

- **Аллах.** Аллагу у Корані наділений статусом головного власника всіх земель, що виступає у якості орендодавця мусульман. Крім того, він виступає стороною, на користь якої земельна власність обертається у вакуф;

- **Фізичні особи.** Вивчення Корану та хадисів дає підстави припускати, що суб'єктами права були всі право- та дієздатні фізичні особи без поділу за статевою та релігійною ознаками. Вони мали права обертати у вакуф майно, яким законно володіли на праві мольк. Після заснування вакуфу вони втрачали право володіння й розпорядження раніше належним їм майном, але зберігали за собою право користування ним;

- **Духовні заклади.** До таких переважно відносилися медресе та мечеті. На їх користь фактично землі обертались у вакуф, якими вони мали право користуватися, але не розпоряджатися;

Значення інституту вакуфу у регулюванні правовідносин у кримському ханстві важко переоцінити. Для мешканців держави він був не унікальним юридичним феноменом, а повсякденним засобом розв'язання їх проблем. У межах правового поля його використання дозволяло захистити власне майно, землю від незаконних зазіхань інших суб'єктів права, у тому числі й держави, закріпити його за нащадками. Отже, можна сказати, що інститут вакуфу як правове явище виконував у Кримському ханстві наступні функції:

1) Правовстановлююча. Законне застосування вакуфу дозволяло обернути земельну власність у особливий правовий режим, що знаходиться під захистом Аллагу;

2) Правозмінююча. Використання вакуфу приводило до зміни статусу земельної власності у правовому полі ханства. З приватної, колективної вона ставала божественною, причому земля вилучалася з цивільного обігу, а її фактичний власник позбавлявся права розпорядження земельним маєтком – за ним зберігалася лише право користування плодами, прибутком, що приносилися маєтком. Таке переведення могло здійснюватися виключно у благодійних цілях й тільки на користь Аллагу;

3) Охоронна (захисна). Використання вакуфу дозволяло захистити земельну власність від будь-яких претензій з боку інших суб'єктів права, остаточно закріплюючи володіння нею за фактичним власником, що безумовно відповідало як його особистим інтересам, так й інтересам роду.

Висновок. Таким чином, вакуф є оригінальним правовим інститутом, широко розповсюдженим у Кримському ханстві, що полягав у переводі приватної земельної власності (а також будь-якого іншого рухомого й нерухомого майна) у особливий правовий режим, що представляв собою вилучення земельного маєтку з цивільного обігу й користування ним без визначення конкретного власника, а також без права на відчуження. Він мав дуже важливе значення у ханстві – з одного боку, у якості юридичного механізму, він допомагав власникові залишити землю за собою та своїми нащадками, захищаючи її від зазіхань більш заможних та впливових осіб, з іншого – маючи тісний зв'язок із ісламом, він, при правильному використанні, сприяв зміцненню духу населення, об'єднуючи мешканців держави у єдине ціле – народ.

РЕЗЮМЕ.

У статті аналізуються становлення, розвиток та значення інституту вакуфу у правовому полі Кримського ханства як одного з унікальних та розповсюджених правових феноменів у ісламських країнах, юридичні механізми його застосування у ханській державі.

Ключові слова: вакуф; Кримське ханство; мусульманське право; земельно-правові відносини; власність.

РЕЗЮМЕ.

В статье анализируются становление, развитие и значение института вакуфа в правовом поле Крымского ханства как одного из уникальных и распространенных правовых феноменов в мусульманских странах, юридические механизмы его применения в ханском государстве.

Ключевые слова: вакуф; Крымское ханство; мусульманское право; земельно-правовые отношения; собственность.

SUMMARY

In the article we analyse becoming, evolution and importance of waqf institute in legal field of Crimean khan's state as one of the unique and common law phenomenons in islamic states, law mechanisms of it using in the khan's state.

Key words: waqf; Crimean khan's state; Islamic law; land-law relations; property.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Шебанов А. Ф. Введение. – Садагдар М. И. Основы мусульманского права. - М., 1968.
2. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. – М., «Наука», 1986.
3. Сахих Аль-Бухари сост. имамом Абу' ль Аббасом, пер. В. Нирша. – М., «Умма», 2005.
4. Маргинани Б. «Хидоя» в пер. Н. И. Гродекова 2-х ч. Ч. 1.М. «Волгерс Клувер», 2008.
5. Лашков Ф. Сборник документов по истории крымскотатарского землевладения» (в сб. В. Прокопенкова), - С., «Салта ЛТД», - 2011.
6. Мухин В.Ф. Очерк магометанского права наследования. - СПб., 1898.
7. Блюменфельд Г.Р. Крымскотатарское землевладение (историко-правовой очерк), - О., 1888.
8. Лашков Ф. Сельская община в Крымском ханстве», - С., 1887.
9. Мусульманское право. Библиографический указатель по мусульманскому праву и обычному праву народов, которые исповедуют ислам. Сост. Э.А. Урусова, Ю. В. Иванов, - М., «Марджани», - 2010.
10. Ван дер Берг Л.В.С. Основные начала мусульманского права в соответствии с учением имамов Абу Ханифы и Шафии. - М., «Наталис», 2005.
11. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. К., 1914.
12. Коран (пер. Э. Кулиева).